

НАЦІОНАЛЬНА АГРОПРОДОВОЛЬЧА СИСТЕМА ЯК ОБ'ЄКТ РЕГУЛЮВАННЯ

У статті проаналізовано розвиток аграрного виробництва в Україні. Визначено чинники гальмування розвитку аграрного виробництва.

Ключові слова: аграрне виробництво, розвиток, чинники, держава, ринок, сільськогосподарська продукція.

В статье проанализировано развитие аграрного производства в Украине. Определены факторы торможения развития аграрного производства.

Ключевые слова: аграрное производство, развитие, составляющие, государство, рынок, сельскохозяйственная продукция.

In the article the development of agriculture in Ukraine. Factors inhibition of development of agricultural production.

Key words: agricultural production, development, agriculture, factors, market.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Сформована на початку 80-х років ХХ ст. система агропромислового комплексу (АПК) як сукупність галузей національної економіки, що зайняті виробництвом сільськогосподарської продукції, її зберіганням, переробкою і реалізацією населенню не відображає у значній мірі закономірності розвитку сучасного агропромислового виробництва та агропродовольчого ринку. Концепція агропромислового комплексу, що була сформована в умовах директивної планової економіки, акцентувала увагу на темпах і пропорціях розвитку галузевих ланок АПК. Планове управління галузями АПК було направлене на мінімізацію втрат продукції і ресурсів, що виникали на «перетині» галузей: «виробництво – зберігання», «виробництво – переробка», «зберігання – реалізація» тощо. При цьому жорстко регламентувалась організаційна структура сільськогосподарського виробництва, обсяги, структура й фінансово-цінові параметри виробництва і реалізації продукції [7, с. 75].

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Питанням розвитку національної агропродовольчої системи в Україні присвячені праці Дієсперова В., Корецького М. Х., Саблука П., Парсаданова Г. А., Хорунжого М. Й., Янківка М. Д.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Висхідним аспектом формування ефективної системи державного регулювання аграрного сектора є визначення його змістовної характеристики, місце в макроекономіці та в суспільстві. Розробці ефективної системи регулю-

вання, на наш погляд, передує чітка структуризація об'єкта регулювання.

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення чинників гальмування розвитку аграрного виробництва на основі аналізу розвитку аграрного виробництва.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. АПК розглядався як складна система, що складалась із взаємопов'язаних елементів, визначальним серед яких було сільське господарство, яке традиційно вважається однією із природо-експлуатаційних галузей народного господарства, чия продукція має біологічне походження. Даний підхід до АПК був характерний і прийнятний в умовах адміністративно-командної системи, коли переважна частина ресурсів належала державі, яка регулювала виробництво, споживання, ціни на усі види продукції різних галузей, включаючи і сільське господарство. Держава визначала, встановлювала і регулювала різного роду відносини, між суб'єктами господарювання, використовуючи для цих цілей апарат Держплану, банківської кредитно-фінансової системи й інших державних структур. Таким чином, діяльність суб'єктів господарювання і відносини між ними перебували в безпосереднім віданні держави, а самі суб'єкти – належали йому.

Цільовою функцією АПК було задоволення потреб населення не тільки в продовольстві, а й інших предметах споживання, що вироблялись переважно із сільськогосподарської сировини. Це і стало основним критерієм формування складу різних галузей народного господарства, що увійшли в АПК. Зокрема, до складу АПК входили

сільськогосподарське машинобудування; сільське, рибне і лісове господарство; харчова і переробна промисловість; сільське будівництво; матеріально-технічне постачання і агросервісне обслуговування, виробнича і соціальна інфраструктура.

Теоретична невідповідність перехідного періоду негативно вплинула як на діяльність суб'єктів господарювання в АПК, так і держави в цілому. Аграрні реформи здійснювались при відсутності комплексного, науково обґрунтованого системного підходу і програми. Можна констатувати, що здійснені реформи не забезпечили вирішення головного завдання – формування ринкових умов за яких сільське господарство могло б розвиватися, як високодохідне та конкурентоспроможне товарне виробництво. Відсутність дієвих механізмів державного регулювання розвитку аграрної сфери в умовах її реформування зумовила загострення аграрної кризи, руйнацію інтеграційних зв'язків між галузями АПК і як наслідок – загострення проблеми продовольчої безпеки країни.

У системі АПК за час проведення реформ відбулися специфічні соціально-економічні процеси, які характерні для перехідного періоду. Так, у сільському господарстві – це формування нових суб'єктів господарювання на базі колишніх колективних сільськогосподарських підприємств; в агропромисловому виробництві – формування гуртових ринків продовольства і сільськогосподарської сировини; у сфері переробки сільськогосподарської продукції та агросервісу також відбулася приватизація й сформовані нові підприємницькі структури. Таким чином, поперше, з початку проведення ринкових реформ був порушений головний принцип системи АПК – принцип цілісності комплексу. Як наслідок, розпалась організаційна структура АПК. По-друге, відбувся дисбаланс виробничо-економічних інтересів не тільки за межами, але і всередині АПК. Мова йде перш за все, про інтереси між сільськогосподарськими товаровиробниками, з одного боку, і переробними підприємствами та агросервісними структурами – з іншого [1, с. 90]. При цьому, формально об'єкти АПК залишаються в межах єдиного комплексу, а фактично це незалежні підприємства та організації з відповідною метою функціонування – самостійно вижити в нових економічних умовах в основному за рахунок сільськогосподарських товаровиробників.

Як справедливо зазначає академік Саблук П. Т., «сільське господарство, як найбільш демонополізована галузь опинилась у великій залежності від двох над монополістів – I та III сфер АПК. Внаслідок зазначеної практики розвинулась негативна дія цінового паритету між галузями агропромислового комплексу [3, с. 179]. При цьому, сільське господарство стало «... головним донором інших галузей народного господарства, що привело до виснаження його ресурсного і фінансового потенціалу». Внаслідок чого аграрний сектор економіки тривалий час був збитковим, що

негативно вплинуло на розвиток інвестиційного процесу, формування матеріально-технічної бази та поліпшення соціальних умов життя на селі.

На сучасному етапі в Україні паралельно розвиваються дві моделі – крупне товарне виробництво на базі реорганізованих КСП – новостворених підприємств різних організаційно-правових форм – і дрібнотоварне виробництво в селянських господарствах і невеликих фермерських господарствах. Першу модель умовно можна вважати індустріальною, а другу – традиційною. Перша підтримується державою, а друга розвивається переважно за рахунок ініціативи знизу [5].

В Україні, як і в багатьох інших пострадянських державах, колективні господарства виконували також соціальні функції на селі. Вони утримували школи, дитячі садки, спортивні та медичні заклади, підтримували своїх працівників після виходу на пенсію. На сьогодні через складні фінансово-економічні умови, більшість сільськогосподарських підприємств не в змозі продовжувати це здійснювати. Після реорганізації сільськогосподарські підприємства набули переважно таких організаційно-правових форм, за яких повна влада перейшла до одного чи кількох так званих засновників. І хоча матеріальна база виробництва створювалася поколіннями селян за допомогою держави, тепер право розпоряджатися господарством одержували окремі особи. Критичного осмислення потребують і орендні відносини. Масова агітація за передачу новим власникам земельних і майнових паїв позитивно сприймається немісцевими спадкоємцями і пенсіонерами; це безумовно їх влаштовує. Здають в оренду паї й працівники сільськогосподарських підприємств, тому що не мають можливості оборотити власними силами через відсутність оборотних коштів і техніки. Проте отриманий для них невеличкий прибуток від оренди використовується виключно на особисте споживання і частково – на особисте підсобне господарство [1].

Проте, окрім негативних наслідків здійснення аграрних перетворень можна виділити і позитивні. Зокрема те, що сільськогосподарські товаровиробники навчилися диверсифікувати канали реалізації збуту своєї продукції, використовувати ринок засобів виробництва, почав змінюватися менталітет менеджменту, формуватися фінансова відповідальність. Аграрне виробництво стало адекватно реагувати на ринкові сигнали, збільшуючи обсяги виробництва продукції при зростанні попиту і знижуючи обсяги в протилежному випадку.

Трансформація аграрного сектора також здійснювалась шляхом структурних та інституційних змін на агропродовольчих ринках: створені легальні умови для вільної підприємницької діяльності; здійснена приватизація підприємств всіх рівнів агропродовольчого комплексу, що призвело до виникнення альтернативних ринкових структур; формуються нові канали розподілу продукції, нові продуктові ланцюжки. Тому поява нових структур та нових зв'язків, що виникли в окремих

продуктових сегментах, є важливим свідченням переходу всього аграрного сектора економіки від адміністративно-командної системи до ринкової економіки. На агропродовольчих ринках з'явилися приватні посередники чисельність яких на окремих ринках диференційована. При цьому серед посередників можна виділити: індивідуальні, що займаються торгівлею дрібно-гуртовими партіями продовольства; неорганізовані посередники, що на власному транспорті купують худобу у селян і порівняно крупні партії постачають на переробку; крупні вітчизняні та іноземні компанії, що отримали назву «трейдери». Останні особливо проявили себе на ринку зерна, де вони оперують крупними партіями продукції, а географія їх інтересів – світовий ринок агропродовольства. Значна частина таких компаній поєднують посередницьку і виробничу діяльність. Підприємства харчової та переробної промисловості, система гуртової та роздрібної торгівлі практично повністю приватизовані. Таким чином, аграрні перетворення, що були здійснені, потребують подальших результативних кроків з метою формування ефективної національної агропродовольчої системи.

В основу побудови парадигми «національної агропродовольчої системи» необхідно покласти системний підхід та його параметричні характеристики. Зазначені компоненти національної агропродовольчої системи перебувають у тісному взаємозв'язку між собою та з елементами інших систем.

На наше переконання, як і будь-якій іншій системі, національній агропродовольчій системі притаманні такі властивості як цілісність, ієрархічність, функціональність, безперервність функціонування, цілеспрямованість, керованість тощо. Розглянемо ці властивості, оскільки нас цікавить не тільки агропродовольча система, але і її складові елементи: галузі, підгалузі, регіони тощо. Цілісність системи означає принципове не зведення її властивостей до суми властивостей складових елементів. Теорія систем виходить з постулату, що система первинна, а її елементи (підсистеми) – вторинні (вони існують лише в силу існування цілого). Таким чином, не елементи складають систему, а, навпаки, система породжує при своєму розмежуванні свої елементи [4, с. 91].

Під структурою агропродовольчої системи необхідно розуміти сукупність елементів, зв'язків та відносин між цими елементами, що визначають внутрішню побудову та організацію об'єкта як цілісної системи.

Як зазначає М. Хорунжий, під структурою взагалі слід розуміти організаційну побудову якоїсь системи, тобто співвідношення складових в одному цілому [6, с. 43]. Якщо скористатись елементарними поняттями теорії систем, то структуру АПК слід проектувати на його функцію. Отже, процес формування структури АПК відбувається під впливом співвідношення між системою та її функцією, а саме: функція системи

є первинною, а тому відіграє домінуючу роль у її структурному утворенні; лише оптимальна структура системи створює оптимальні умови для реалізації функції; чим повніше і точніше структурна будова системи спроектована на реалізацію функції, тим швидше і вищим досягається результат.

Структура ведення сільського господарства досить складна і має подвійний характер. З одного боку, це сукупність систем галузей: землеробства, рослинництва, тваринництва, які у свою чергу поділяються на низку підсистем. З іншого боку, система ведення господарства – це ціла сукупність декількох компонентів і характеристик. По-перше, стан розвитку агропромислового господарства, наявні виробничі ресурси та їх використання. По-друге, кооперація, спеціалізація та інтеграція виробництва. По-третє, організаційно-правова форма та моделі суб'єктів господарювання. По-четверте, завдання системи з виробництва продукції та задоволення в ній потреб суспільства, вимоги прибуткового ведення господарства. По-п'яте, організаційно-економічний механізм управління.

Окрім безпосередніх виробників агропродовольства ця система включає усі види діяльності щодо забезпечення роботи сільськогосподарських товаровиробників, такі як ремонт сільськогосподарської техніки, виробництво органічних і мінеральних добрив, а також підприємства з переробки, транспортування, дистрибуторські компанії. Ці сектори взаємозалежні один з одним за допомогою ринків, на яких селяни отримують засоби виробництва і продають сировину переробним підприємствам, які, у свою чергу, виробляють продукти харчування, та реалізують на гуртовому і роздрібному ринках продовольства.

До постачальників виробничих ресурсів для потреб сільськогосподарських товаровиробників відносять: підприємства з виробництва кормів для тваринництва, підприємства з виробництва органічних і мінеральних добрив, підприємство з виробництва хімікатів (гербіцидів, пестицидів), сільськогосподарське машинобудування, ринок праці й орендодавці. Ціни постачальників визначають динаміку і структуру витрат сільськогосподарських товаровиробників і, в остаточному підсумку, ціни на продовольство.

У продовольчому комплексі важливе місце належить харчовій промисловості, тому що саме вона перетворює сільськогосподарську сировину в нову продукцію, змінюючи його матеріально-речовинну форму. Продукція може бути реалізована іншим підприємствам харчової промисловості, дистрибуторам або напряму в торговельну мережу (продовольчим супермаркетам). Підприємства харчової та переробної промисловості виконують й деякі функції посередників. Так, м'ясопереробна компанія може мати підрозділ, що займається закупівлею великої рогатої худоби прямо у товаровиробників. Крім того, вона також може виконувати функції дистрибутора, наприклад, самостійно реалізуючи готову продукцію в роздрібну мережу.

Посередники (або дистриб'ютори), які виконують одну або кілька маркетингових функцій (обмін, фізичний розподіл, зберігання тощо) на шляху продукту по каналах розподілу від виробника до споживача. Мережа поширення продовольства – це складна система, що забезпечує рух харчових продуктів від виробника до споживача. Вона містить у собі такі елементи, як гуртова і роздрібна торгівля, транспортування і складається з декількох ланок – від переробника до дистриб'ютора, від брокерів, дистриб'юторів і торговельних представників до кінцевого споживача. Довжина ланцюга залежить від характеристики продукту, характеристики споживача і географічного розміщення виробника і споживача [8, с. 10].

Агропродовольчий ринок, як складову агропродовольчої системи, також можна розділити на окремі ринки: аграрної (сільськогосподарської) продукції, як сировини та ринок продовольства. З іншого боку агропродовольчий ринок у свою чергу також поділяється на ринки окремих видів сільськогосподарської продукції.

З поняттям структури органічно пов'язано поняття ієрархічності. Ієрархічність агропродовольчої системи означає, що кожний її елемент, підсистема, у свою чергу, можуть розглядатися як велика система, а сама досліджувана система являє собою лише один із елементів більш широкої глобальної системи.

Відповідно до адміністративно-територіального поділу нашої країни в національній агропродовольчій системі можна виділити обласний та районний рівні, які відображають спільні та особливі властивості об'єкта. При цьому національна агропродовольча система України входить до складу світової агропродовольчої системи (САПС). САПС формується в результаті інтенсифікації міжнародної кооперації і поділу праці, взаємодії і глобалізації національних товарних систем у сфері виробництва і продажу агропродовольства. Її матеріальну основу складають багатогалузеві продовольчі комплекси, що включають у себе три функціональні сфери: виробництво засобів виробництва; сільське господарство, що виробляє сільськогосподарську сировину; переробку і збут сільськогосподарської сировини і продовольства.

Основні елементи (САПС) – міжнародна торгівля, що охоплює всі сфери продовольчого комплексу, вивіз капіталу і технологій, пов'язаних з розвитком агробізнесу; інтернаціоналізація наукових досліджень, підготовка управлінських кадрів; організація і діяльність міжнаціональних і наднаціональних угод і організаційних структур, що впливають на всі аспекти формування і функціонування світової агропродовольчої системи. При цьому кожний із зазначених елементів не є чимось новим. Новим, на наш погляд, за останні роки з'явився ефект синергії процесів інтернаціоналізації, що дозволяє говорити про формування якісно нового рівня розвитку продуктивних сил.

Найважливішим новим елементом світового продовольчого господарства стала система глобальної інформації і прийняття управлінських рішень, що підвищує швидкість й ефективність світових господарських зв'язків у сфері агробізнесу.

Формування САПС не тільки не усуває, але й сприяє посиленню нерівномірності розвитку національних продовольчих систем, оскільки конкуренція та поділ праці виходять на глобальний рівень. Провідною ланкою САПС є розвинуті країни через те, що для продовольчих комплексів цих країн зовнішньоекономічні ринки стають основним чинником економічного зростання. Це знаходить своє вираження у збільшенні спеціалізації та кооперування у виробництві продовольства, ресурсів для його виробництва, взаємному посиленню руху капіталів і технологій.

Однією з головних властивостей агропродовольчої системи є її функціональність. Усі елементи системи безперервно діють і взаємодіють у межах свого функціонального призначення. Тому необхідно визначити таку властивість агропродовольчої системи, як безперервність функціонування. Саме безперервним функціонуванням елементів і системи в цілому визначаються структура і властивості конкретних систем. Система існує доти, доки вона функціонує. Агропродовольчій системі властива цілеспрямованість. Деякий стан системи, якого бажано досягнути в процесі її функціонування, називається комплексом цілей системи. Досягнення цих цілей підпорядковано певним чином організоване функціонування елементів системи, сукупна дія і взаємодія яких спрямоване на досягнення цих цілей. Агропродовольчій системі, як і будь-якій системі, властива керованість (управління) – це сукупність прийомів і методів цілеспрямованого впливу на об'єкт для досягнення відповідного результату (результатів). Ними можуть бути: збереження якісної специфіки об'єкта; забезпечення нормального функціонування об'єкта; забезпечення пристосування (адаптації) об'єкта до умов мінливого зовнішнього середовища; досягнення відповідних цілей розвитку об'єкта.

Сутність управління розкривається в його основних функціях: підготовка і прийняття управлінських рішень; організація виконання управлінських рішень; мотивація і стимулювання виконання рішень; облік і аналіз ходу виконання рішень; регулювання (оперативне керування) або коректування ходу виконання управлінських рішень.

Цілеспрямований розвиток системи може здійснюватися тільки в тому випадку, якщо цілі системи та шляхи їх досягнення узгоджуються з об'єктивними законами розвитку суспільства. Це узгодження здійснюється далеко не завжди, і пошук раціональних управлінських рішень можна трактувати як процес розробки компромісу між бажаним і можливим.

Висновки. Описана багаторівнева структуризація національної агропродовольчої системи дозволяє в принциповому плані структурувати основні механізми державного регулювання агропромислової сфери:

– структурно-галузеве регулювання, за допомогою яких може здійснюватися вплив на темпи і пропорції розвитку окремих галузей і виробництв сільського господарства. Серед основних методів можна виділити в першу чергу податкові пільги і державні капітальні вкладення, державні закупівлі;

– державне регулювання інституційних перетворень – приватизація, реорганізація, механізми корпоративного права;

– регулювання цін і доходів підприємств аграрної сфери, включаючи бюджетне субсидування;

– зовнішньоекономічне регулювання;

– соціальна підтримка сільського населення і розвитку сільських територій [2, с. 71].

Таким чином, національна агропродовольча система складається з наступних взаємопов'язаних елементів:

– соціальна й інституціональна організація

(структура) галузей АПК – сукупність суб'єктів продовольчого ринку, якими є виробники і споживачі продовольчих товарів (у розрізі різних соціальних груп), трейдери та інші оператори продовольчого ринку, у тому числі учасники зовнішньоторговельної діяльності;

– власне агропродовольчий ринок як система економічних регуляторів – система економічних механізмів, що регулюють процеси виробництва, переробки, зовнішньої торгівлі, розподілу і збуту агропродовольчої продукції;

– матеріальний базис системи – сукупність галузей, виробництв, об'єктів інфраструктури, що беруть участь у виробництві і реалізації продовольства (галузі, що входять до складу АПК у традиційному його розумінні), а також їхня ресурсна база (включаючи земельні ресурси, які поки, що вилучені з економічного обороту);

– розвиток сільських територій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дієсперов В. Відродження сільського господарства – загальнонаціональна справа [Електронний ресурс] / В. Дієсперов. – Режим доступу: <http://komukr.kpu.net.ua>.
2. Корецький М. Х. Державне регулювання аграрної сфери у ринковій економіці / М. Х. Корецький. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 260 с.
3. Особливості аграрної реформи в Україні / П. Саблук. – К. : ЗАТ «Ніч лава», 1997. – 303 с.
4. Парсаданов Г. А. Прогнозирование национальной экономики : [учебник] / Г. А. Парсаданов. – М. : Высш. шк., 2002. – 304 с.
5. Селу допомагають ... вимирати [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ac-rada.gov.ua>.
6. Хорунжий М. Й. Організація агропромислового комплексу : [підруч.] / М. Й. Хорунжий. – К. : КНЕУ, 2001. – 382 с.
7. Янків М. Д. Організаційно-економічні механізми розвитку і функціонування АПК України / М. Д. Янків. – Львів : Коопосвіта, 2000. – 448 с.
8. Flynn K. Critical Success Factors for Successful Business Reengineering Project. – Boston, 1993. – 19 p.

Рецензенти: **Корецький М. Х.** – д. держ. упр., професор;
Івашова Л. М. – д. держ. упр., професор.

© Литвин Ю. О., 2012

Дата надходження статті до редколегії 02.06.2012 р.

ЛИТВИН Юрій Олександрович – кандидат економічних наук, докторант, Дніпропетровський державний аграрний університет.

Коло наукових інтересів: державне регулювання агропродовольчого ринку в Україні.